

II. RECENZJE

DOI: 10.17951/et.2021.33.337

Angelina Żyśko

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska

ORCID: 0000-0002-2441-8327

e-mail: angelina.zysko@mail.umcs.pl

Leksykograficzne świadectwo językowego obrazu świata

Maciej Rak, *Jan Karłowicz w świetle materiałów archiwalnych: Dialektologia, etnolingwistyka i lituanistyka*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2021, 265 s.

Jan Karłowicz w świetle materiałów archiwalnych: Dialektologia, etnolingwistyka i lituanistyka to książka autorstwa Macieja Raka, będąca zwieńczeniem jego wieloletnich studiów nad pracami Jana Karłowicza, którego archiwalne materiały leksykograficzne, pomimo faktu iż pochodzą z czasów, kiedy podział na dziedziny nauki był odmienny od współczesnego, mogą być dumnie uważane za pionierskie w polskich badaniach nad dialektologią, etnolingwistyką oraz lituanistyką (Rak 2018). Książka opublikowana w 2021 roku nakładem Księgarni Akademickiej z prac Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego jest próbą przyjrzenia się archiwaliom Jana Karłowicza po tym, jak wiele z nich – po ponad stu latach od momentu opracowania – zostało odnalezionych w 2017 roku w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie.

Publikacja, jak podkreśla autor we *Wprowadzeniu*, ma na celu włączyć w obieg naukowy brulionowe prace Karłowicza oraz tym samym docenić jego deprecjonowaną dotychczas aktywność naukową, podkreślając zasługi czynione na polu kształtowania dialektologii, etnolingwistyki i lituanistyki. Opisanie badań językoznawczych Jana Karłowicza, nakreślenie historycznego tła powstania jego dzieł, zebranie w całość wszystkich odnalezionych archiwaliów, często w formie rękopisów czy brulionów, a także próbę rekonstrukcji słowników należy uznać za ogromny wkład autora w uzupełnienie dzieł Jana Karłowicza, popularyzację jego prac badawczych nad językiem polskim i litewskim, ze szczególnym uwzględnieniem wagi folkloru, wierzeń oraz mitologii w języku.

Omawiana tu publikacja składa się z trzech rozdziałów, z których każdy poświęcony jest odrębnemu słownikowi autorstwa Jana Karłowicza, wraz z historiami ich powstania, oraz recenzjami bądź próbami ich rekonstrukcji.

W rozdziale pierwszym przedstawiono *Słownik gwar polskich* (SGP), z którego na sześć zaplanowanych tomów, zaledwie dwa zostały opublikowane za życia etnografa. Rak podkreśla trudy napisania oraz opublikowania SGP, zwłaszcza w świetle tego, iż Karłowicz, nie będąc naukowo związanym z żadnym ośrodkiem uniwersyteckim w Polsce, był prywatnym naukowcem z trudem przebijającym się przez opinie świata uniwersyteckiego. To właśnie brak konkretnej afiliacji uważa autor za główny powód negatywnej recenzji najbardziej cenionego w swoich czasach językoznawcy polskiego, Kazimierza Nitscha, która głośnym echem odbiła się w środowisku naukowym, deprecjonując twórczość badawczą Karłowicza na długie lata. A przecież SGP, do którego kartoteka powstawała przez przeszło czterdzieści lat, reprezentuje „[...] dobry poziom metodologiczny i do dziś [jest] źródłem wykorzystywanym do badań leksyki dialektalnej i słownictwa zapożyczonego. *Słownik gwar polskich* to pierwszy i w zasadzie do dziś jedyny słownik ogólnogwarowy polszczyzny, pierwszy tego typu też w Słowiańszczyźnie” (Karaś 2015: 29). Niemniej istotną kwestią pozostają różnice pomiędzy fiszkami opracowanymi przez Jana Karłowicza, a wersją SGP, która została opublikowana już po jego śmierci. Jak słusznie zauważa autor, to właśnie fiszki mogły być traktowane jako rzetelniejsze odzwierciedlenie kultury, gwary i wierzeń w języku, zawierając takie dane, jak: relacje semantyczne wyrazów, kwalifikatory socjolektalne, a także informacje etymologiczne, geograficzne i morfologiczne. W rozdziale pierwszym podano również w wątpliwość wagę udziału Jana Łosia w *Słowniku gwar polskich*, którego wkład był dotychczas rozważany jako współautorki (Karaś 1961: 362). Autor, po skrupulatnych porównaniach prac brulionowych Karłowicza ze słownikiem wydanym po śmierci leksykografa, zredagowanym przez Łosia, stanowczo twierdzi, że udział tego drugiego jest zaledwie techniczny.

Rozdział drugi stanowi studium narodzin etnolingwistyki w kontekście historii powstania oraz próby rekonstrukcji *Słownika mitologii polskiej* (SMP)¹. Autor ponownie sięga po zapiski, bruliony oraz fiszki utworzone przez Jana Karłowicza, z których jasno wynika, iż leksykograf był świadomy korelacji pomiędzy językiem a kulturą, ta z kolei często nazywana była *cywilizacją* w odróżnieniu od agrarnych konotacji *kultury* w drugiej połowie XIX wieku. Autor przede wszystkim upatruje korzeni etnolingwistyki w pracach Karłowicza. Już sam tytuł słownika sugeruje, że publikacja bazuje na mitologii, czerpiącej na przełomie XIX i XX wieku z folkloru, podań, bajek, przysłów, gadek, przypowieści, przesądów, zabobonów, zaklęć, guseł, zwyczajów i obyczajów, obrzędów, obchodów, ludowych gier i zabaw, czy po prostu z życia codziennego. Te z kolei znajdują swoje odzwierciedlenie w języku. Słowniki Karłowicza miały wszak na celu „pokazać (i zachować) Polskę przejawiającą się w języku i kulturze w czasach, gdy nie było jej na mapie Europy” (s. 82).

---

¹ Warto podkreślić, iż termin *mitologia* bywał różnie rozumiany przez badaczy. O ile dla Jana Karłowicza mitologia stanowiła odzwierciedlenie życia w słownictwie, folklorze i zwyczajach, o tyle Aleksander Brückner ograniczył ją do wierzeń przedchrześcijańskich.

Jak zauważa Rak, słownik Karłowicza stanowi swoiste odzwierciedlenie życia w słownictwie. Pokrywa się to zatem z tym, co we współczesnej etnolingwistyce nazywamy językowym obrazem świata. Jak odnotowuje Bartmiński (2016: 10–11), założyciel lubelskiej szkoły etnolingwistyki, polska etnolingwistyka wywodzi się, między innymi, „z opracowań autorów polskich: Jana Karłowicza, Kazimierza Moszyńskiego, Bernarda Sychty, Wandy Budziszewskiej, Hanny Taborskiej i piszących swe prace w większości po angielsku Bronisława Malinowskiego i Anny Wierzbickiej.” Oczywiście, zdaniem autora, czujność należy zachować przy samej terminologii – Karłowicz nigdy bowiem w swoich badaniach nie odniósł się do *etnolingwistyki*, jako że termin ten został wprowadzony dopiero w 1920 roku przez Bronisława Malinowskiego (Głaz 2015: 8) – niemniej jednak udział twórcy polskiej folklorystyki w początkach tej nauki należy bezsprzecznie uznać za warty odnotowania.

Doskonałym tego przykładem jest wyraz *chleb*, przedstawiony przez autora jako jedno z haseł *Słownika mitologii polskiej* podczas próby rekonstrukcji owej pracy. Na podstawie znalezionych fiszek Karłowicza, Rak proponuje następujące kategorie funkcyjne tego wyrazu: chleb w ogóle, okruszyny, *rozczyzna*, obwarzanek, placek i bułka, placek z czymś wewnątrz (pieniądzem, migdałem itp.), dzieża, chleb czarodziejski, chleb weselny i korowaj, chleb i sól, chleb z pleśnią, a także przeżytki dotyczące chleba. Każdy z punktów opatrzony jest dokładną eksplikacją roli chleba w społeczeństwie, mając szczególnie na myśli lud polski i słowiański. Autor wspomina, na przykład, chełmską i wołyńską tradycję całowania okruszek chleba przy podnoszeniu ich z podłogi, kieleckie pieśni na cześć chleba, weselny obrzęd witania państwa młodych chlebem i solą, polską oraz ukraińską tradycję wkładania chleba do święconki, łamanie się chlebem na Kielecczyźnie w Wielkanoc, wykorzystywanie chleba w lecznictwie ludowym do tamowania krwi, w leczeniu malarii, bólu zęba, a także w odczynianiu uroku.

Warto zauważyć, że przy ocenie *Słownika mitologii polskiej* pod kątem jego wkładu we współczesną etnolingwistykę, patrząc przez pryzmat dokonań lubelskiej szkoły etnolingwistyki, autor powołuje się na opinię Jerzego Bartmińskiego (1988: 6) o wpływie badań Jana Karłowicza na współczesne studium językowo-kulturowe, a także weryfikuje obecność siedmiu głównych założeń teoretycznych etnolingwistyki słowiańskiej według Bartmińskiego (2016: 12) w pracach i działalności Karłowicza (s. 137–138). Do owych założeń zaliczono: jedność języka a kultury, funkcję poznawczą języka, traktowanie języka jako archiwum kultury, rekonstrukcję językowo-kulturową obrazu świata na bazie danych językowych, połączenie analizy danych archiwalnych z pracą terenową, łączenie prac zbierackich z edytorstwem tekstów, a także uznanie, że ostatecznym celem badań etnolingwistycznych jest dotarcie do sposobu konceptualizacji świata. W ocenie Raka, prace Karłowicza spełniają wszystkie wyżej wymienione cechy badań etnolingwistycznych. Warto również podkreślić, że dokładniejszej analizy komparatywnej zrekonstruowanego *Słownika mitologii polskiej* z innymi² słownikami etnolingwistycznymi podjęła się

² Słowniki konfrontowane przez Niebrzegowską-Bartmińską celem porównania to lubelski *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL) oraz moskiewskie *Slavjanskie drevnosti* (SD).

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (2010: 24), badając je pod kątem siedmiu kategorii: celu, układu słownika, jednostki opisu i typu słownika, typu definicji i budowy artykułu hasłowego, podstawy materiałowej oraz geografii. Jak pokazuje analiza, *Słownik mitologii polskiej* rekonstruuje ludową wizję świata, charakteryzuje się układem semantycznym według XIX-wiecznego porządku filozoficznego, jest słownikiem onomazjologicznym zawierającym pojęcia ważne dla polskiej kultury ludowej oraz materiał folklorystyczny i etnograficzny, skupiający się na języku z terenów etnicznie polskich w XIX wieku.

Rozdział trzeci to z kolei udana próba zmierzenia się z historią powstania oraz rekonstrukcją *Słowniczka mitologii litewskiej*³ (SML), w którym, jak podkreśla autor, mitologię należy rozumieć w ujęciu brücknerowskim. Rak, spekulując nad powstaniem tytułu słownika, tłumaczy jednocześnie autorski pomysł jego modyfikacji⁴, umieszczając przymiotnik *litewski* w postpozycji jako przydawkę klasyfikującą. Zaznaczono, że największe dokonania na polu lituanistyki miał jednak Karłowicz w publikacjach do czasopisma *Wista*, którego przez wiele lat był redaktorem, oraz w innych artykułach naukowych i hasłach encyklopedycznych. Badania nad mitologią litewską, czerpiącą z dwóch głównych pasji badacza – ludoznawstwa oraz folklorystyki – zostały niestety przerwane przez jego śmierć. Należy w tym miejscu pochwalić autora za ustalenie i uzupełnienie czterdziestu czterech brakujących odniesień w SML – wszystkie zostały zamieszczone na stronach 158–161. Następnie autor opisuje zawartość SML, składającego się z głównie z mitonimów i geonimów, zamieszczając zredagowaną przez siebie wersję słownika na stronach 164–177.

Jan Karłowicz w świetle materiałów archiwalnych: Dialektologia, etnolingwistyka i lituanistyka to książka wartościowa, ukazująca sylwetkę Jana Karłowicza jako niestrudzonego etnografa, językoznawcę oraz folklorystę. Dzięki udanym próbom rekonstrukcji jego leksykograficznych prac, czytelnik otrzymuje pozycję z bogatym spektrum haseł pokazujących specyfikę polskiej kultury przełomu wieków XIX i XX. Publikacja Macieja Raka to dzieło odpowiednie zarówno dla badaczy zajmujących się historią polskiej leksykografii, a także dla etnolingwistów skupionych na poszukiwaniach odzwierciedlenia polskiej folklorystyki i kultury w języku. To właśnie dla tych drugich warsztat Karłowicza może stanowić inspirację do badań językowego obrazu świata.

Literatura

- Bartmiński Jerzy, 1988, *Słowo wstępne*, „Etnolingwistyka” 1, s. 5–7.
 Bartmiński Jerzy, 2016, *O aktualnych zadaniach etnolingwistyki*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 28, s. 7–15.
 Głaz Adam, 2015, *Etnolingwistyka daleka i bliska*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 27, s. 7–20,

³ Jan Karłowicz urodził się w 1836 roku w Subortowiczach na Litwie. Od dziecka stykał się z litewskim i białoruskim folklorem.

⁴ Tytuł odręcznie zapisany przez Karłowicza brzmi: *Słowniczek Lit. mit.*

- Karaś Halina, 2015, *Jan Karłowicz jako językoznawca*, „Laboratorium Kultury” 4, s. 29–63.
- Karaś Mieczysław, 1961, *Z historii badań nad słownictwem gwarowym*, „Język Polski”, XLI, z. 3, s. 161–180; z. 5, s. 355–369.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2010, *Dwa słowniki etnolingwistyczne – moskiewski i lubelski*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, red. Wojciech Chlebda, Opole, s. 21–32.
- Rak Maciej, 2018, *Czwarta piramida Jana Karłowicza. Korekta pierwszego w dziejach polskiej nauki słownika etnolingwistycznego*, „LingVaria”, XIII/2, 2 (26), s. 183–200.
- SD – *Slavjanskie drevnosti. Ètnolingvističeskij slovar'*, pod obščej red. Nikity I. Tolstogo, Moskva 1995–2012.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1. *Kosmos*. Koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora Stanisława Niebrzegowska [od cz. 3. Niebrzegowska-Bartmińska], cz. 1. *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996; cz. 2. *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; cz. 3. *Meteorologia*, Lublin 2012; cz. 4. *Świat, światło, metale*; t. 2. *Rośliny*, cz. 1. *Zboża*, Lublin 2017; cz. 2. *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, Lublin 2018; cz. 3. *Kwiaty*, Lublin 2019; cz. 4. *Zioła*, Lublin 2019; cz. 5. *Drzewa owocowe i iglaste*, Lublin 2020.